

УДК 351.711+325.45

Володимир Брославський

ФОРМИ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

У статті досліджуються форми землеволодіння та землекористування, поширені в Речі Посполитій в другій половині XVIII ст. На прикладі використання різних форм землеволодіння та землекористування показано соціально-економічне становище Правобережної України у досліджуваній період.

Ключові слова: Річ Посполита, Правобережна Україна, землеволодіння, землекористування, соціально-економічне становище.

Наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні існувала доволі складна система землекористування та землеволодіння, що включала державну, приватну та церковну форми власності. Актуальність нашого дослідження полягає в необхідності глибшого вивчення особливостей землеволодіння Речі Посполитої в період її занепаду.

За мету ставимо – дослідити форми землеволодіння та землекористування, поширені на Правобережній Україні досліджуваного періоду.

Об'єктом дослідження виступає система землевідносин на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.

Предмет статті – форми землеволодіння та землекористування.

Вивченню різних аспектів соціально-економічної історії Речі Посполитої другої половини XVIII ст. присвячені праці таких дослідників, як В. Антоновича [1], І. Нікотіна [10], Д. Толстого [14], В. Маркіної [9], В. Смоля [12], А. Барановича [2], О. Крижанівського [8], А. Зінченка [6], С. Борисевич [4–5], О. Каденюка [7], М. Бармака [3].

Варті на увагу праці польських дослідників: Й.Бялині-Холодецького [21], С.Аскенази [19–20], Н. Гасіровської [22], К. Раковського [24], С. Павліка [23], Й. Рутковського [25], А. Святоховського [28–29], В. Серчика [26–27].

Проте, в сучасній українській історіографії не надавалося належної уваги дослідженню землеволодіння та землекористування Речі Посполитої другої половини XVIII ст., що й складає новизну цієї публікації.

Основу фінансової могутності шляхти Речі Посполитої забезпечувала земля. Поміщики володіли такими маєтками, як: вотчинні (приватні) [11, с. 798–800], старостинські, поезуїтські, ленні [10, с. 274–281].

Вотчинне землеволодіння шляхтичі отримували і передавали у спадок на правах повної приватної власності. До цього типу також належали куплені та подаровані землі на правах повної приватної власності.

Старостинські, поезуїтські та ленні землі були державною власністю, яку тимчасово передавали на певних умовах оренди шляхетській знаті.

Існуюча система землеволодіння та землекористування у регіоні сформувалася упродовж XVII–XVIII ст. Внаслідок національно-визвольної війни 1648 р. під керівництвом Б. Хмельницького та подальших соціальних протиріч, Правобережжя у другій половині XVII – на початку XVIII ст. перебувало у занепаді. Утікаючи від помсти колишніх селян, більшість шляхти покинула свої володіння й подалася на захід, а інша – асимілювалася до козацького стану.

Активне відновлення господарського життя на Правобережній Україні розпочалось після Карловецького миру між Османською імперією та Річчю Посполитою у 1699 р., згідно з яким Правобережна Україна увійшла до складу останньої.

У результаті цих процесів відновлення шляхетських господарств на Правобережній Україні тривало до XVIII ст. З метою захоплення селян селитись на землях, що пустували, землевласникам приходилось звільняти поселенців від більшості повинностей. У ході повторного освоєння Правобережної України було сформовано низку магнатських латифундій, зосереджених в руках невеликого кола осіб. Для спрощення управління своїми володіннями поміщики розділяли свої латифундії на великі маєтки (ключі), що склались з декількох фільварків, зорієнтованих на виробництво продукції на продаж. Основною виробничою силою у таких господарствах були підневільні селяни, які, за право користуватися земельними наділами, відробляли панщину. Саме фільварки у досліджуваній період становили основну господарську одиницю на Правобережній Україні. Серед великих латифундистів варто відзначити Станіслава Потоцького, якому належали Уманщина, Тульчинський, Могилівський, Дашовський ключі, Ольховецьке та інші староства в

Брацлавському та Подільському воєводствах. Маєтки Станіслава Потоцького нараховували 312 сіл та містечок [17].

Іншому представнику цього роду – Проту Потоцькому належали Ямпільський, Краснянський, Махновський, Любарський, Гусятинський ключі та інші села [18]; Любомирським належало 168 сіл та містечок; Чарторійським у Межибозькому, Зиньковському, Грановському, Старосинявському, Миколаївському ключах, Летичівському й Кам'янецькому старостах й 19 селах в Клеванському маєтку на Волині належало 165 поселень; Браницьким – Білоцерківщина й Богуславське староство, Вороничам – Троянівський та Пилявський ключі. Формування цих володінь проходило шляхом як захоплення селянських земель, так й отримання у посесію чи спадкове володіння обширних земель за рахунок королівських пожалувань, що, на думку В.Маркіної, "підривало економічну силу королівської влади й ослабляло її політичний вплив" [9, с. 41–42].

З відновленням економічного життя на Правобережній Україні, польські магнати переходили до ведення власного господарства. У ньому хоча й була наявна грошова рента, проте важливу роль починала відігравати відробіткова рента – панщина. Також характерним для кінця XVIII ст. є поступове збільшення шляхетського поля за рахунок селянських наділів. Проте формування фільварків безпосередньо залежало від можливості реалізації виробленої продукції [9, с. 54–57].

За розмірами землекористування й землеволодіння шляхти поділялося на велике, середнє й дрібне. Для управління маєтками шляхта наймала уповноважених комісарів. Хоча їх керування через зловживання й було дорогим та доволі часто збитковим. В іншому випадку застосовувалась посесія, що була двох видів: орендна – тимчасове володіння маєтку за договором оренди; заставна – утримання маєтку як застави за борги. Таким чином, посесія була джерелом формування дрібного й середнього землеволодіння [3, с. 274].

Прагнення шляхти отримати максимальний прибуток зі свого маєтку зіштовхувалося зі спротивом селян, які за період слобод та сплати лише невеликого чиншу привикли до відносної свободи й не бажали потрапляти у нову залежність. Тому феодалам доводилось на початковій стадії розвитку свого маєтку звертатись до таких джерел отримання прибутку, як оренда та посесія.

Передаючи в оренду свої феодальні права: виготовлення та продажі горілки, пива, торгівлі деякими товарами, магнати отримували значні кошти. Зокрема, С. Потоцький, віддавши в оренду у 1776 р. м.Каменече Тарговицького ключа Брацлавського воєводства, отримав від орендаря 12393 злотих (зл.) [15, с. 1].

Із 187 поселень Поберезького маєтку князя С.Любомирського у безпосередньому управлінні князівської адміністрації перебувало лише 56 сіл, інша частина маєтку (131 село, що становило 70 % володінь князя) – у заставній посесії [9, с. 72].

Таким чином, як зазначає В.Маркіна, "оренда та посесія були невід'ємною частиною організації поміщицьких маєтків на Правобережній Україні у XVIII ст." [9, с. 67].

Часто посесори та орендарі заводили власне господарство, у якому заставляли працювати жителів залежних маєтків. Так, жителі с. Глубочок у 1771 р. жалілись на посесора Мольдерфа та його дружину, які заставляли їх відбувати повинності не передбачені інвентарями [16, арк. 1–2].

У 1791 р. Чарторійські отримували зі своїх маєтків на Правобережній Україні прибутки у розмірі 1078890 зл., з яких лише корчемна оренда становила 40 % [9, с. 69].

Розглядаючи шляхетське землеволодіння, доцільним є умовний поділ шляхти за економічним становищем на: безземельну та малоземельну; середню земельну шляхту; велику земельну шляхту (магнатів). Про чисельність першого розряду шляхти можна судити згідно з офіційними даними 1802 р. Зокрема, лише у Подільській губернії нараховувалось 94990 осіб дворянського стану. З них землевласниками було лише 8791 осіб обох статей. Решта 81199 (близько 81 %) були безземельною чиншевою шляхтою [5, с. 90–91].

На кінець XVIII ст. майже уся нерухома власність концентрувалася в руках польської шляхти, монастирів, церков. Крім приватних маєтків, шляхта розпоряджалася усією державною власністю, якою володіла або у формі адміністративного управління, або на правах довготермінової оренди – посесії.

Основу державної власності становила так звана "королівщина". Згідно зі своїм статусом це були державні землі, прибутки з яких скеровувалися на державні потреби. Зазвичай, ці землі на різних умовах надавались у володіння шляхті. Державні маєтки, залежно від способу володіння ними шляхтою, поділялись на старостинські, ленні та емфітеутичні маєтки.

Староста – це казенні землі, що становили більшість державних маєтків Правобережної України. Впродовж існування Речі Посполитої уряд надавав їх у пожиттєве володіння шляхті. Виникнення староств пов'язане із необхідністю підвищення обороноздатності краю. У період Речі Посполитої значні земельні масиви на пільгових умовах надавались шляхтичам, які мали заслуги перед державою. Першочерговими обов'язками власників були заселення та оборона краю, збір

податків. Зазвичай, староства складалися із групи сіл, що оточували якесь містечко. Однак староства також були й адміністративними одиницями [10, с. 274–275].

Частина маєтків Правобережної України роздавалася шляхті на ленному праві, відомому в усій Європі. За право володіти ленним маєтком землевласника зобов'язували у випадку військової потреби разом з військовим загоном (залежно від величини маєтку) взяти участь у бойових діях за Річ Посполиту. Заборонялось продавати, дарувати, дробити й заставляти у борг ленний маєток. Право на маєток передавалось лише по чоловічій лінії – старшому сину. З припиненням існування чоловічої гілки роду маєток повертався у державну власність.

Емфітеутичними маєтками називались володіння, що передавались шляхті у довготривале володіння, зазвичай, на 50 років або пожиттєво.

Ще одну значну категорію державних маєтків Правобережної України становили поєзуїтські маєтки. Ця категорія сформувалася після ліквідації ордену єзуїтів. Право користування ними було продане польською короною за умови щорічної сплати частини прибутків з власності. Отримані таким чином кошти скеровувалися на утримання та розвиток навчальних закладів.

Слід констатувати, що державним маєткам притаманні ті ж процеси, що відбулись у шляхетських та церковних володіннях. Зокрема, про активний розвиток фільварків у державних маєтках Правобережної України у XVIII ст. красномовно свідчить приклад Хмельницького староства. На 1739 р. у ньому функціонувало лише два фільварки. До 1763 р. їх кількість зросла до 16, а у 1790 р. – до 27. Для створення фільварків поміщики зменшували селянські наділи, посилювали феодальний визиск. Проте такий активний наступ на селянське землекористування призводив до втеч селян, що обмежувало феодалів у запровадженні панщини та змушувало останніх й надалі зберігати чинш для низки категорій поселенців: ковалів, шевців, бондарів та інших [9, с. 57–59].

Окремий тип маєтків становили поєзуїтські. Після ліквідації у Речі Посполитій єзуїтського ордену у 1773 р., його нерухомість, що оцінювалась у 32 млн зл., згідно з ухвалою сейму від 1775 р. передавалось у розпорядження едукативної комісії, що опікувалася розвитком освіти [6, с. 22].

Дослідження соціально-економічного становища Правобережної України другої половини XVIII ст. неможливе без ґрунтовного вивчення ролі духовенства у цьому процесі. У досліджуваній період домінуючі позиції займала католицька та уніатська церква. Незначна частина населення була православною. Якщо католицизм сповідувала польська або полонізована шляхта, то українське селянство в основній своїй масі належало до уніатської церкви.

Церкві в Речі Посполитій надавалось право купівлі, продажу, дарування, застави майна. Основними шляхами набуття земельної власності католицьким духовенством були: надання коронних жалуваних грамот; купівля маєтків із селянами; пожертви майна шляхтичів (заповіти); застава, до якої вдавалася шляхта, позичаючи у духовенства гроші; а в разі неможливості повернути борг, майно переходило до церкви; загарбання маєтків.

Панівна у Речі Посполитій католицька церква знаходилася під захистом усіх державних інституцій. Цілком природно, що з перших днів її існування на українських землях вона розпочала свою місіонерську діяльність із витіснення православ'я і захоплення його володінь.

За короткий час католицька церква стала великим землевласником на Правобережжі. Володіючи значними грошовими сумами, духовним ієрархам вдалося впливати на світське шляхетське землеволодіння, що викликало невдоволення частини шляхетського стану Речі Посполитої. Наявність великих грошових сум, пряма підпорядкованість Риму надавала можливість католицькому духовенству активно впливати на внутрішню та зовнішню політику Речі Посполитої, в тому числі на проведення сеймів і вибори короля. З іншого боку, багаті церковні володіння могли стати об'єктом майбутнього загарбання і джерелом поповнення державної скарбниці. Тому, на думку багатьох польських та українських істориків, змагання шляхти з католицькою церквою, починаючи з XVI ст. стає одною з важливих рис політичного життя Речі Посполитої [6].

Із початку XVII ст. все наполегливіше лунають вимоги про обмеження церковного землеволодіння. З цією метою було прийнято низку сеймових постанов у 1635, 1669, 1676, 1726, 1764, 1788 рр. Проте через слабкість королівської влади й політичну анархію в країні вони так і не були реалізовані на практиці.

Отже, в другій половині XVIII ст. в Речі Посполитій існувала доволі розвинута система землеволодіння та землекористування. Основними формами землеволодіння були: державна, приватна (вотчинна) та церковна. Широко практикувалася передача маєтків у посесію чи оренду, які сприяли розвитку дрібного та середнього землеволодіння.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Монография по истории западной и юго-западной Руси / В. Антонович. – К.: Тип. Н. Давиденко, 1885. – 451 с.
2. Баранович А. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. / А. Баранович. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.
3. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на

Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. Бармак. – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.

4. Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / С. Борисевич. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с.

5. Борисевич С. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.) / С. Борисевич // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С.86–87.

6. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Зінченко. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с.

7. Каденюк О. Аграрна історія України: Курс лекцій / О. Каденюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 300 с.

8. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.

9. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие) / В.Маркина. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 236 с.

10. Никотин И. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в возсоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876) / И. Никотин. – Т.1. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с.

11. Новый энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. – СПб.: Тип. Акционер. Общ. "Брокгауз-Ефрон", Б.г. – Т.11. – 960 с.

12. Смолій В. Воз'єднання Правобережної України з Росією / В. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с.

13. Толстой Д. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. / Д. Толстой. – СПб.: Тип. Иосафата Огризко, 1876. – Т. 1. – 538 с.

14. Толстой Д. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. / Д. Толстой. – СПб.: Тип. Иосафата Огризко, 1876. – Т. 2. – 438 с.

15. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (ЦДІАК України), ф. 49, оп. 1, спр. 1839, 20 арк.

16. ЦДІАК України, ф. 49, оп. 2, спр. 1083, 4 арк.

17. ЦДІАК України, ф. 49, оп. 3, спр.17, 255 арк.

18. ЦДІАК України, ф. 49, оп. 3, спр. 212, 273 арк.

19. Askenazy S. Dwa stulecia XVIII i XIX: Badania i przyczynki / S. Askenazy. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1903. – Т. 1. – 2-е wyd. – 479 s.

20. Askenazy S. Dwa stulecia XVIII i XIX: Badania i przyczynki / S. Askenazy. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1910. – Т. 2. – 583 s.

21. Białynia-Cholodecki J. Do dziejow drobnej szlachty Podola / J. Białynia-Cholodecki. – Lwów, 1911. – 214 s.

22. Gąsiorowska N. Polska na przełomie życia gospodarczego (1764–1830) / N. Gąsiorowska. – Warszawa: Nakł. S-ki Akc. – 131 s.

23. Pawlik S. Polskie instruktarze ekonomiczne z końca XVII i z XVIII wieku / S. Pawlik. – Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1915. – 320 s.

24. Rakowski K. Dzieje rozwoju ekonomicznego Polski: Do czasu upadku państwa polskiego / K. Rakowski.– Warszawa: Nakł i drukiem M.Arcta, 1909. – 190 s.

25. Rutkowski J. Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych / J. Rutkowski. – Poznań: Czcionkami drukarni Uniwersytetu Poznańskiego, 1923. – 277 s.

26. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku / W. Serczyk. – Wrocław: Ossolineum, 1965. – 168 s.

27. Serczyk W. Historia Ukrainy / W. Serczyk. – Wrocław: Zakład Narodowy im.Ossolińskich. – 1979. – 500 s.

28. Świętochowski A. Historia chłopów polskich w zarysie / A. Świętochowski. – Lwów-Poznań: Nakł. wydaw. Polskiego, 1925. – Т. 1.: W Polsce niepodległej. – 510 s.

29. Świętochowski A. Historia chłopów polskich w zarysie / A. Świętochowski. – Lwów-Poznań: Nakł. wydaw. Polskiego, 1928. – Т. 2.: W Polsce podległej. – 509 s.

Владимир Брославский

ФОРМЫ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ И ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII СТ.

В статье исследуются формы землевладения и землепользования, распространенные в Речи Посполитой во второй половине XVIII в. На примере землевладения и землепользования показано социально-экономическое положение Правобережной Украины в исследуемый период.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Правобережная Украина, землевладения, землепользования, социально-экономическое положение.

Volodymyr Broslavskyy

THE FORMS OF LANDOWNING AND LAND USE OF RZECZPOSPOLITA IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

The forms of land owning and land use, widespread in Rzeczpospolita in the second half of the XVIII century, are investigated in this article. The social-economic position of Right-bank Ukraine during the mentioned period is described on the basis of landowning and land use.

Key words: Rzeczpospolita, Right-bank Ukraine, landowning, land use, social-economic position.